

Bohdan Ryszewski

Archiwa olsztyńskie jako warsztat badawczy nie tylko historyków

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 19-24

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bohdan Ryszewski

Archiwa olsztyńskie jako warsztat badawczy nie tylko historyków*

Podjmując się wygłoszenia referatu o archiwach olsztyńskich, zdawałem sobie sprawę, że w gronie historyków i archiwistów tutejszego środowiska jest wielu bardziej kompetentnych znawców historii i zasobów archiwów olsztyńskich. Są to autorzy wielu publikacji omawiających olsztyński zasób archiwalny i jego znaczenie dla badań. W swoim wystąpieniu ograniczę się zatem do ogólnej charakterystyki zasobów archiwów olsztyńskich i tych ich zadań, które wynikają z aktualnych potrzeb badaczy, a dotyczą głównie informacji o zasobie i zakresie gromadzenia zasobu.

Zajmę się przy tym tylko archiwami wieczystymi, które gromadzą, przechowują i udostępniają do celów naukowych, publicznych, osobistych wyselekcjonowany zasób archiwalny. Zgodnie z zasadami archiwoznawstwa pragnę zająć się wszelkimi archiwami, które to pojęcie obejmuje nie tylko archiwa rzeczywiste, ale inne instytucje gromadzące wieczyście archiwalia.

Zacząć wypada od Archiwum Państwowego istniejącego dopiero od 1948 r., ale wzbogaconego zasobem historycznym z terenu Prus Wschodnich, które na ziemiach Warmii i Mazur ma największy zasób i najszersze kompetencje. Jak wiadomo, władze archiwalne państwa dość długo, bo do 1953 r., nie były zdecydowane przyznać mu prawa gromadzenia zasobu historycznego Prus Wschodnich¹. Długi też czas funkcjonowało Archiwum Państwowe w Olsztynie w złych warunkach lokalowych i z kłopotami kadrowymi.

Obecnie Archiwum Państwowe w Olsztynie posiada zasób liczący około 400 tys. jednostek archiwalnych i około 5500 mb. akt². Posiada jeden z najlepszych, może nawet najlepiej zaprojektowany w Polsce gmach archiwalny. Stan archiwalnych pomocy informacyjnych jest podobny jak w innych archiwach polskich, natomiast bardzo dobre są warunki pracy badaczy, ponieważ w Pracowni Naukowej dostępna jest dla korzystających zasobna i bardzo dobrze dobrana biblioteka Archiwum.

Archiwum Państwowe w Olsztynie swój najstarszy zasób odziedziczyło częściowo po Pruskim Archiwum Państwowym w Królewcu, jednak zdecydowana większość zasobu królewieckiego znalazła się w wyniku losów wojennych najpierw w Getyndze, a następnie w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem. Znajdują się tam Archiwum Zakonu Krzyżackiego i Archiwum Księstwa Pruskiego, które według zasady

* Referat przedstawiony 22 listopada 2001 r. na sesji „Przyszłość humanistyki olsztyńskiej” zorganizowanej przez Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego z okazji czterdziestolecia działalności Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie.

1 J. Judziński, *Zarys dziejów Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie*, w: K. Cybulska, M. Tarnowska, *Zasób Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie. Informator*, Olsztyn 1982 ss. 11–14.

2 *Archiwa Państwowe w Polsce. Przewodnik po zasobach*, oprac. pod red. A. Biernata i A. Laszuk, Warszawa 1998 s. 260.

pertynencji terytorialnej przynależą do terytorium w większości podległego Archiwum Państwowemu w Olsztynie³. Z najdawniejszego zasobu, powstałego do końca XIX w., przechowywane są w Olsztynie w mocno uszczuplonym, często szczątkowym stanie tylko następujące ważniejsze zespoły: Rządu Prus Książęcych z lat 1492—1847, Sejmiku Prus Książęcych z lat 1541—1714, Naczelnego Prezydium Prus Wschodnich z lat 1810—1936, Sejmu Prowincjonalnego Prowincji Pruskiej z lat 1788—1931, Starostwa Krajowego Prus Wschodnich z lat 1661—1934, Wydziału Prowincjonalnego Prus Wschodnich z lat 1883—1931, wreszcie ogromny zespół Rejencji Olsztyńskiej z lat 1905—1944, liczący przeszło 6 tys. woluminów. Uzupełniają zasób okresu pruskiego zachowane w bardzo różnym stanie liczne zespoły landratur (starostwa powiatowe), akta miast, akta stanu cywilnego, akta sądowe, notarialne, instytucji gospodarczych, urzędów katastralnych i skarbowych, Kościoła ewangelickiego, rodzinno-majątkowe, partii i organizacji społecznych. Szczególną uwagę zwraca zespół Urzędu Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich z lat 1650—1944.

Okres polski od 1945 r. jest w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie bardzo dobrze reprezentowany. Zasób wytworzony przez administrację państwową otwiera cenny, choć niewielki zespół Urzędu Pełnomocnika Rządu na Okręg Mazurski z lat 1945—1946, następnie duże zespoły Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie z lat 1946—1950 i 1973—1989, zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie z 1950—1973. Uzupełnieniem tych wielkich zespołów szczebla wojewódzkiego są zespoły starostw powiatowych, wydziałów powiatowych, zarządów i urzędów miejskich, rad narodowych i prezydiów rad narodowych. Cenne są zespoły administracji specjalnej tego okresu (po 1945), m.in. zespoły urzędów repatriacyjnych, urzędów informacji i propagandy, urzędów kontroli prasy, urzędów ziemskich, dyrekcji kolejowych, sądów i prokuratury. Bardzo liczne i mało wykorzystane przez badaczy są zespoły wytworzone przez instytucje gospodarcze i przedsiębiorstwa. Osobne miejsce w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie zajmują akta partii politycznych obozu rządzącego PRL: zespoły komitetów PPR i PPS z lat 1945—1948, a przede wszystkim olbrzymi zespół Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Olsztynie z lat 1948—1989 i liczne zespoły podległych mu komitetów partyjnych terenowych, środowiskowych i zakładowych. Jest to zasób, który w niedalekiej przyszłości będzie zapewne przedmiotem dużego zainteresowania badaczy różnych dyscyplin. Należy oczekiwać ze strony Archiwum Państwowego, że zostanie od tego czasu starannie przygotowany do udostępniania⁴.

Poczesne miejsce wśród czasów archiwów olsztyńskich zajmuje Archiwum Archidiecezji Warmińskiej, które od XIII w. nagromadziło zasób stanowiący odbicie wyjątkowo szerokich — nie tylko kościelnych, ale i świeckich kompetencji biskupów i kapituły. Po stu trzydziestu dwóch latach wędrowania z dworem biskupim archiwum ulokowano w Lidzbarku. Nie było to miejsce bezpieczne dla archiwum. Jego zasób uległ rabunkowi w czasie wojen szwedzkich w XVII i na początku XVIII w. W latach 1839—1841 przewieziono warmińskie Archiwum Biskupie do Fromborka i złożono razem z Archiwum Kapitulnym w baszcie koło katedry. Tutaj znaczna część zasobu uległa zniszczeniu w czasie działań wojennych 1945 r. Na nową siedzibę ocalałego archiwum wybrano Olsztyn. Od września 1945 r. przewieziono do Olsztyna w ciągu dwóch lat cały zasób archiwum diecezji warmińskiej i złożono w gmachu seminarium

³ Ibidem, s. 267.

⁴ O zasobie AP w Olsztynie dokładniej informują cytowane wcześniej publikacje: K. Cybulska, M. Tarnowska, *Zasób Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie. Informator*, Olsztyn 1982 oraz *Archiwa Państwowe w Polsce. Przewodnik po zasobach*, oprac. pod red. A. Biernata i A. Laszuk, Warszawa 1998.

duchownego. Obecnie zajmuje obszerne pomieszczenia w nowym gmachu. Zasób archiwum, liczący około 1500 mb., jest opracowany i dostępny dzięki dość szczegółowym katalogom. Korzystającym stworzono bardzo dobre warunki pracy.

Szczególną wartość posiada starsza część zasobu, najczęściej wykorzystywana przez bardzo licznych badaczy. W podstawowym dla poznania dziejów warmińskiego archiwum diecezjalnego i jego zasobu opracowaniu ks. biskupa Juliana Wojtkowskiego z 1948 r., którego dane korygują dzięki późniejszym opracowaniom przede wszystkim ks. prof. Alojzego Szorca i aktualnemu opisowi sporządzonemu przez Archiwum, wymienionych jest dziewięć działów obejmujących zasób Archiwum Biskupiego:

Dział A — Akta Kurii Biskupiej zachowane w 54% zasobu przedwojennego

Dział B — Akta wizytacji biskupich i opisy kościołów zachowane w 45% stanu pierwotnego

Dział C — Akta zarządu świeckiego zachowane w 13%

Dział D — Korespondencja biskupów zachowana w 40% stanu pierwotnego

Dział E — Dokumenty luźne dotyczące zarządu kościelnego i świeckiego diecezji

Dział F — Mapy i ikonografia

Dział H — Rękopisy różne — zachowane w 25% stanu pierwotnego

Dział J — Akta nowsze kurii biskupiej od końca XVIII w. do końca XIX w.

Osobną część w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego stanowi Archiwum Kapitulne przechowywane od XIII w. we Fromborku, następnie od XVI w. na zamku w Olsztynie, później połączone we Fromborku z Archiwum Biskupim. Zasób historyczny Archiwum Kapituły dzieli się na siedem sekcji i zawiera: dokumenty, listy, acta capitularia, księgi przywilejów, księgi rachunkowe, inwentarze biskupstwa i różne rękopisy⁵.

Aktualny opis zasobu Archiwum Archidiecezji Warmińskiej zawiera następujące zespoły: Archiwum Biskupie, Archiwum Kapituły, Archiwum Korporacji Wikarych Katedry, Archiwum Kolegiaty Dobromiejskiej, Archiwa parafialne, Archiwa miejskie Warmii oraz osobno przechowywane zbiory kartograficzne i mikrofilmy.

Coraz większe znaczenie zyskuje i będzie zyskiwać Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, które zgromadziło zasób liczący 1200 mb. akt narosłych od 1919 r., którego wartość odpowiada rosnącemu znaczeniu tak dynamicznie rozwijającego się Uniwersytetu. Na zasób ten składają się akta o charakterze anteriorów — Wyższych Szkół Gospodarstwa Wiejskiego z Cieszyna z lat 1922—1950, z Łodzi z lat 1945—1950, a następnie uczelni olsztyńskich: Wyższej Szkoły Rolniczej z lat 1950—1972, Akademii Rolniczo-Technicznej z lat 1972—1999, Wyższej Szkoły Nauczycielskiej z lat 1969—1974 i Wyższej Szkoły Pedagogicznej z lat 1974—1999, wreszcie narastających od 1999 r. akt Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Zasób Archiwum Uniwersyteckiego przechowywany w tymczasowych warunkach lokalowych jest jeszcze mało znany i rzadko wykorzystywany do badań, ma jednak dużą przyszłość⁶.

5 Oprac. na podstawie: Ks. J. Wojtkowski, *Warmińskie Archiwum Diecezjalne*, Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, 1946; ks. A. Szorc, *Kancelarie Dominium Warmińskiego do końca XVIII w. Stan badań i postulaty badawcze*, w: *Kancelarie okresu księgi wpisów w Prusach Królewskich*, Toruń 1994; A. Dawidowicz, A. Pieczunko, W. Wiczorek, *Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. Zarys problematyki*, w: *Pamiętnik Zjazdu Studenckich Kół Archiwistycznych w Toruniu w 2000 r.* (w druku).

6 Szerzej zob.: D. Kasperek, *Historia Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie* i A. Wójcicka, *Zasób Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie* — obie prace w druku w tomie 3 czasopisma Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego „Echa Przeszłości”.

Do listy archiwów olsztyńskich będzie można dodać wkrótce Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, które będzie miało na pewno cenny zasób, udostępniany również do badań.

Niemiała jest w Olsztynie lista archiwów ważnych instytucji państwowych i publicznych, których zasób znajduje się pod opieką i nadzorem Archiwum Państwowego i po wyselekcjonowaniu zostanie w tymże Archiwum zarchiwizowany.

Bardzo cenny zasób typu archiwalnego posiadają niektóre olsztyńskie instytucje naukowe i kulturalne.

Największym tego typu zbiorem jest zbiór rękopisów Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego liczący według ostatniej znanej mi publikacji około tysiąca jednostek. Jest to zbiór przejęty częściowo z Instytutu Mazurskiego, uzupełniany jednak bardzo aktywnie od 1963 r. przez Bibliotekę Ośrodka. Zawiera kilka odrębnych części: dokumenty i akta prawno-majątkowe z okresu od XVI do XVIII w., materiały dotyczące plebiscytu, materiały dotyczące szkolnictwa z okresu przedwojennego i powojennego, wspomnienia działaczy polonijnych oraz robotników przymusowych z terenu Prus oraz niezwykle cenne spuścizny rękopiśmienne wybitnych działaczy mazurskich i warmińskich. Do niektórych zespołów zgłasza pretensje Archiwum Państwowe. Na uwagę zasługuje to, że jest to zbiór powstały w wyniku celowej działalności OBN, który inspirował powstanie materiałów dotyczących wybranych ważnych wydarzeń historycznych oraz zabezpieczył cenne spuścizny rękopiśmienne. Ta ważna dokumentacyjna dziedzina działalności OBN zapewne będzie kontynuowana⁷.

Omówić należy także zasoby Muzeum Warmii i Mazur, które w wartościowym zbiorze rękopisów, liczącym około stu jednostek, posiada dokumenty cechowe i miejskie, dokumenty, rękopisy i korespondencję z archiwów kościelnych Warmii oraz inne pojedyncze rękopisy. Jest to zbiór typowy dla muzeum, powstał w wyniku pożytecznego dla kultury zabezpieczania rozproszonych zbiorów przez ich przejmowanie lub wykupywanie. Ma wartość uzupełniającą w stosunku do zasobu dwóch wielkich archiwów olsztyńskich i w istocie wiele z dokumentów i akt w Muzeum przechowywanych proveniencyjnie do tych zasobów należy. Daleki jestem jednak od postulowania jakichkolwiek rewindykacji, Muzeum ceni sobie posiadany zbiór rękopisów, właściwie go wykorzystuje, udostępnia w stopniu dla badaczy wystarczającym, ma też legalne prawo do ich posiadania. Natomiast zachęcam zainteresowane instytucje do przeprowadzenia tzw. scalania idealnego, tzn. uwzględnienia odpowiednich rękopisów ze zbioru Muzeum w archiwalnych pomocach informacyjnych obu wspomnianych archiwów⁸.

Reasumując, można stwierdzić, że archiwa olsztyńskie dysponują zasobem dużym, różnorodnym i cennym, przechowywanym w dobrych warunkach i udostępnianym na poziomie aktualnie możliwym w archiwach polskich. Sądzę jednak, że wiele można jeszcze zrobić, aby poprawić stan opracowania i udostępniania tego zasobu. A oto niektóre propozycje i dezyderaty.

Przede wszystkim archiwa olsztyńskie potrzebują nowego opracowania informacji o zasobie archiwalnym. Odczuwa się brak aktualnego przewodnika po zasobie Archiwum Państwowego, przewodnika po zasobie Archiwum Archidiecezji Warmińskiej i pozostałych zasobach i zbiorach olsztyńskich. Dotychczasowa praktyka archiwów polskich w zakresie publikowania wszelkich informatorów przewidywała oddzielne ich publikowanie dla poszczególnych sieci archiwalnych i archiwów. Tymczasem potrzeby użytkowników archiwów

7 *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa, Warszawa 1988, s. 180.

8 *Ibidem*, s. 179.

wymagają także informatorów opisujących zasoby historyczne wszystkich archiwów w sieci czy w ośrodku naukowym.

Postuluję zatem przygotowanie przewodnika po zasobie archiwów olsztyńskich, którego podstawą powinna być komputerowa baza danych, obejmująca wszystkie archiwa publiczne, a nawet archiwa prywatne, których właściciele zechcą udostępnić szerzej opisy swych zbiorów. Komputerowa baza danych powinna być dostępna dla użytkowników na miejscu i w Internecie. Trzeba też przewidzieć jej wydrukowanie oraz systematyczną publikację uzupełnień. Zastosowana w niej tzw. głębia informacyjna powinna sięgać do poziomu zespołów i serii. Dzięki zastosowaniu w opisach archiwaliów odpowiedniego języka informacyjnego, raczej deskryptorowego, baza powinna być łatwiejsza w korzystaniu niż tradycyjny system porządku archiwalnego oparty na kryteriach ustrojowych, łatwy dla dobrze znających ustrój historyków, ale trudny dla badaczy innych specjalności. Tymczasem współczesne archiwa powinny być przygotowane do udostępnienia swojego zasobu badaczom reprezentującym wiele dyscyplin nauk humanistycznych i społecznych, nie mogą unikać udostępnienia archiwaliów obywatelom, mediom itp.

Oprócz omówionego skomputeryzowanego informatora po zasobach archiwów olsztyńskich wskazane jest podejmowanie prac nad przewodnikami naukowymi, m.in. tzw. przewodnikami historyczno-ustrojowymi, które — co rzadkie w opracowaniach archiwalnych — mogą być podstawą uzyskania stopni naukowych.

Następny postulat dotyczy gromadzonego w archiwach zasobu. Otóż zasób archiwów polskich cechuje pewna jednostronność — są to głównie archiwalia proveniencji urzędowej, wytwarzane przez instytucje życia publicznego i społecznego, rzadziej przez przedsiębiorstwa. Nieliczne są w zasobach polskich archiwów źródła proveniencji prywatnej: archiwa osobiste, rodzinne i rodzinno-majątkowe. Ta jednostronność dotyczy także archiwów olsztyńskich. Wprawdzie archiwa rodowe zgromadzone w AP w Olsztynie są interesujące, ale przecież w porównaniu z archiwami rodowymi z Dolnego Śląska czy archiwami tzw. kompleksów rolniczo-przemysłowych z Górnego Śląska są niewielkie i stosunkowo nieliczne. Większe jest zaniedbanie systematycznego gromadzenia archiwów prywatnych. Tylko biblioteki naukowe, niektóre muzea i archiwa naukowe zbierają archiwalia proveniencji prywatnej, ale głównie niektórych twórców i działaczy politycznych i społecznych. Poza zainteresowaniem archiwów pozostają archiwalia wytwarzane przez tzw. zwykłych ludzi i zwykłe rodziny. Tylko wybraną dokumentację dotyczącą codzienności zbierają tzw. oddziały dokumentacji społecznej w bibliotekach naukowych. Brak też w archiwach polskich zwyczaju zbierania relacji od ludzi życia publicznego i uczestników ważnych wydarzeń.

Poza zainteresowaniem instytucji zbierających dokumentację znajdują się zatem źródła dotyczące historii obyczajów lub coraz szerzej na świecie uprawianej mikrohistorii—historii pozornie małych wydarzeń należących do codzienności.

W niektórych państwach archiwa wykazują od dawna większą inicjatywę w zbieraniu wspomnianej dokumentacji. Zgłoszony dezyderat, dotyczący w ogóle archiwów polskich, odnieść można również do archiwów olsztyńskich.

Są to przykłady wniosków nieco subiektywnie, wybrane według moich aktualnych zainteresowań. Sądzę jednak, że problemy związane z gromadzeniem i udostępnianiem zasobu archiwalnego w Olsztynie powinny stać się przedmiotem obrad osobnej konferencji.

Die Allensteiner Archive als Forschungswerkstatt nicht nur für Historiker

Zusammenfassung

Der Aufsatz enthält eine allgemeine Charakteristik des Bestandes der Allensteiner Archive und die wichtigsten Informationen über den Bestand und die Sammelgrundsätze. Die Aufgaben dieser Archive ergeben sich aus den aktuellen Bedürfnissen der Forscher. Das Staatsarchiv in Allenstein besteht zwar erst seit 1948, es wurde aber um den historischen Bestand aus dem Gebiet Ostpreußens ergänzt, das auf dem Gebiet des Ermlandes und Masurens den größten Bestand (ca. 400. Tsd. Archiveinheiten) ausweist. Außerdem besitzt dieses Archiv eines der am besten gestalteten Archivgebäuden in ganz Polen.

Das Archiv der Erzdiözese Ermland weist seit dem 13. Jahrhundert einen Bestand (1500 laufende Meter) aus, der sowohl die kirchlichen als auch die weltlichen Kompetenzen der Bischöfe und des Kapitels widerspiegelt. Besonderen Wert besitzt der ältere Teil des Bestandes, darunter das Bischofsarchiv, das Kapitelarchiv, das Archiv der Guttstädter Kollegiatskirche, die Pfarreiarchive, die Stadtarchive des Ermlands und die getrennt aufbewahrten kartographischen Bestände und Mikrofilme.

Das Archiv der Universität Ermland und Masuren gewinnt an größerer Bedeutung, weil es seit 1919 einen Bestand von 1200 laufenden Aktenmetern gesammelt hat.

Einige wissenschaftliche Forschungs- und Kulturinstitutionen besitzen sehr wertvolle Bestände. Zum größten Bestand dieses Typs gehört die Handschriftensammlung des Wojciech Kętrzyński Zentrums für wissenschaftliche Forschung, die ca. 1000 Einheiten zählt. Sie enthält: Dokumente sowie Rechts- und Eigentumsakten vom 16. — 18. Jahrhundert, Materialien zum Plebiszit, Akten zum Schulwesen aus der Zwischenkriegszeit aus Ostpreußen, sehr wertvolle handschriftliche Nachlässe von bedeutenden masurischen und ermländischen Persönlichkeiten.

Das Museum für Ermland und Masuren besitzt in einem wertvollen Bestand (ca. 100 Einheiten) Innungs- und Stadtdokumente, Dokumente, Handschriften und Korrespondenz aus den kirchlichen Archiven Ermlands sowie andere vereinzelte Handschriften.

Die Allensteiner Archive verfügen über einen großen, vielfältigen und wertvollen Bestand, der sich in gutem Zustand befindet und nach den aktuell herrschenden Regeln der Archive in Polen zugänglich gemacht. Viel kann man noch machen, um den Stand der Bearbeitung und Benutzung zu verbessern. Vor allem brauchen die Allensteiner Archive neue Informationen zum Archivbestand. Aus diesem Grund ist es notwendig, einen Führer durch den Bestand dieser Archive zu erstellen, deren Grundlage eine alle privaten und staatlichen Archive umfassende elektronische Datenbank bilden sollte.

Übersetzung Krzysztof Ruchniewicz